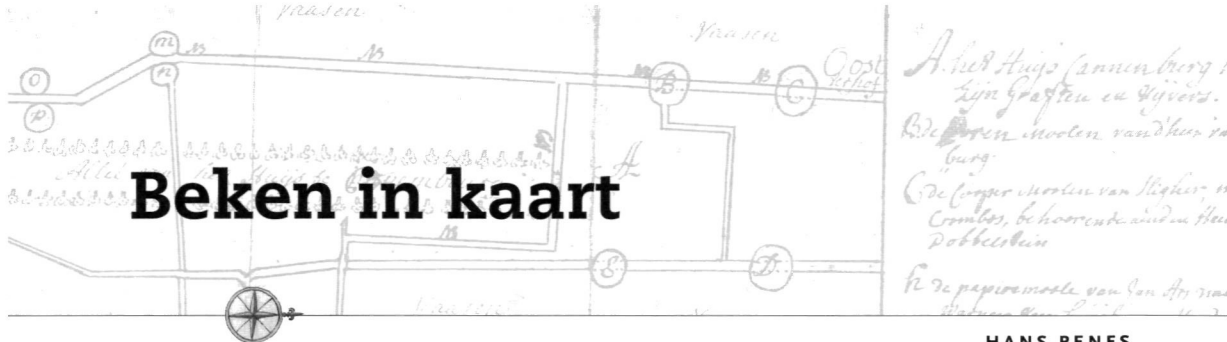

Beken in kaart

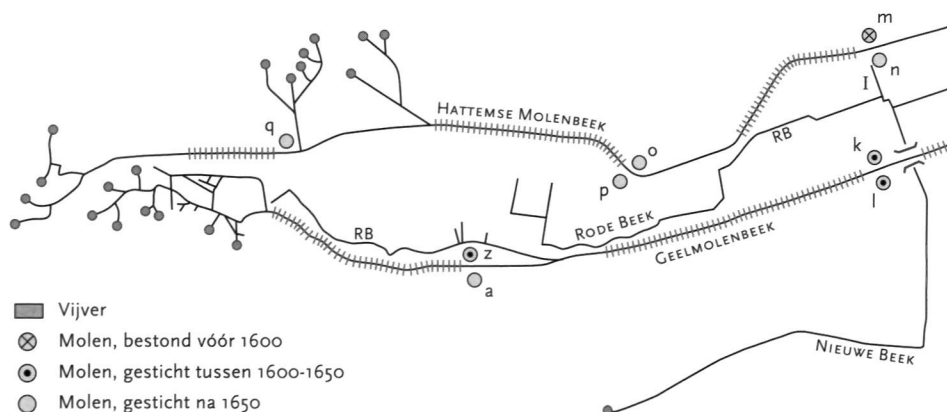
HANS RENES

Een vroege topologische kaart van de sprengbeken bij Vaassen

In de omgeving van Vaassen, op de Veluwe ten noorden van Apeldoorn, ligt een bijzonder vroeg-industrieel landschap. Tussen de 16e en de 18e eeuw werd hier een groot aantal watermolens, vooral papiermolens, gebouwd. Om deze molens aan te drijven werd water uit de stuwwal aangeapt en via een reeks van grotendeels gegraven 'sprengen'beken op de molens geleid. Het systeem van waterlopen was zo complex, dat verschillende malen processen werden gevoerd, waarbij kaarten als bewijsstuk dienden.

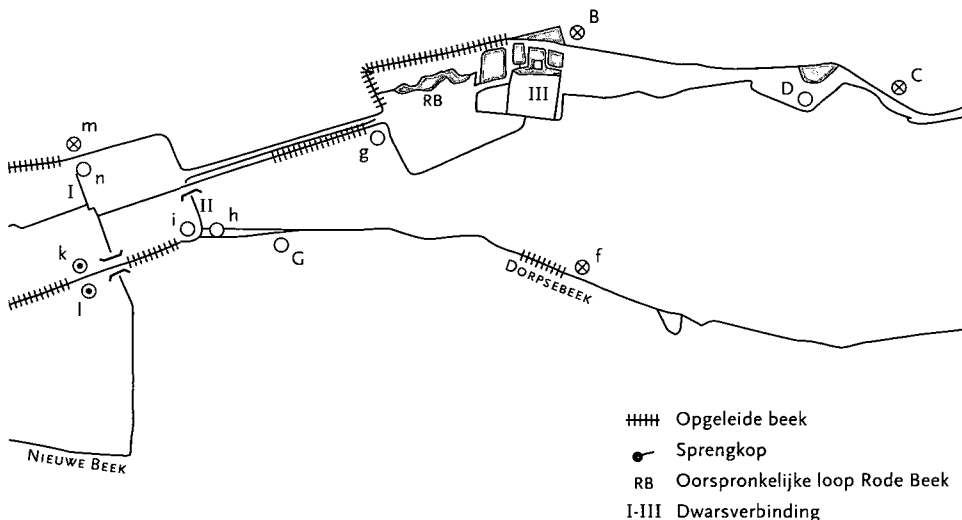
Het bekenstelsel volgens het kadastrale minuutplan van 1832, met daarop aangegeven de molens die in de 18e eeuw bestonden. De letters bij de molens corresponderen

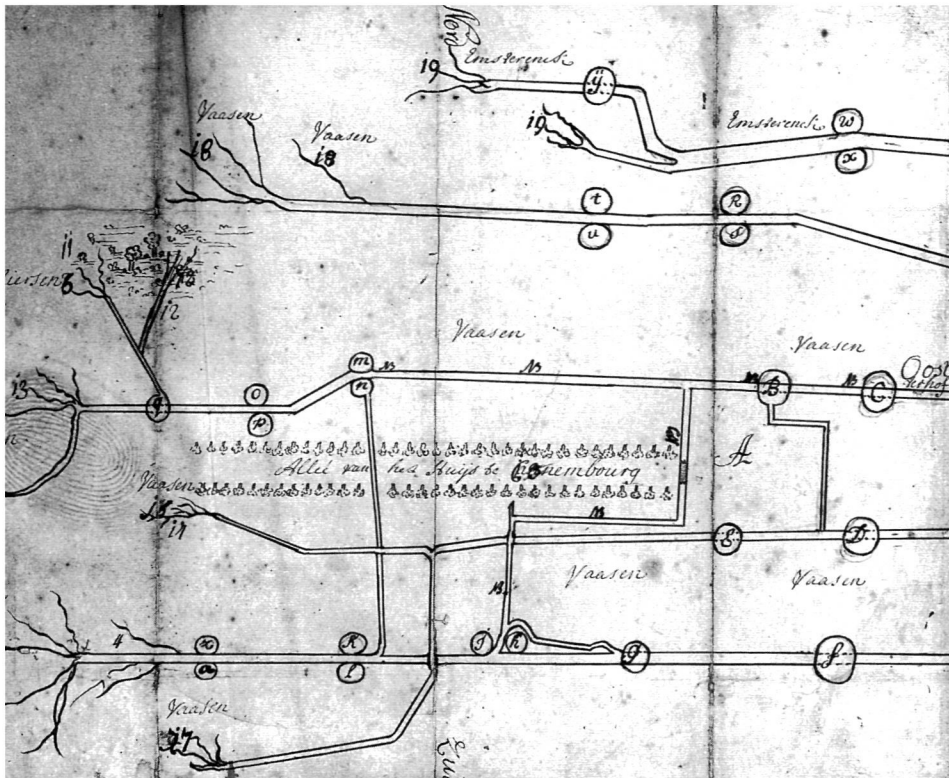
met die op de 18e-eeuwse kaart; de Romeinse cijfers geven de drie dwarsverbindingen aan. De opgeleide beken zijn in het terrein gekarteerd door de heer Jacques Meijer.

De 18e-eeuwse kaart van de molens en beken bij Vaassen is een zogenaamde topologische kaart¹, een combinatie van een topografische en een schematische voorstelling. Het kaartbeeld is in noord-zuid richting vervormd om de waterlopen, die in werkelijkheid over een deel van hun loop dicht naast elkaar lopen, beter uit te laten komen. De kaart is al meermalen als illustratie gebruikt bij publicaties over Veluwe molens en beken. In die publicaties zijn de molens in Vaassen uitvoerig behandeld, het meest recent en volledig door Hagens (2000). Daarentegen is de ontwikkeling van het stelsel van gegraven sprengbeken nog niet goed onderzocht. In dit artikel wordt, met behulp van de genoemde kaart, een poging gedaan. Een probleem is daarbij, dat de kaart gescheiden is geraakt van de oorspronkelijke bijbehorende stukken. De kaart is gevonden bij een proces uit 1762, maar moet ouder zijn. Molen 'p' was namelijk in 1734 al verdwenen en ook molen 'ij' bestond mogelijk in het midden van de 18e eeuw al niet meer (Hagens, 2000).

Het complexe systeem van waterlopen is in enkele eeuwen opgebouwd. Het verhaal van de Vaassense beken begon met de Rode Beek, een natuurlijke beek die al in 1387 de Cannenburger (B) korenmolens aandreef. De beek liep door het laagste deel van een langgerekt west-oost lopend dal. In 1542 liet de toenmalige eigenaar van de Cannenburg, de bekende legerleider Maarten van Rossem, stroomopwaarts een nieuwe molen bouwen, de Rollekoortsmolen (m of n op de kaart). Korte tijd later blijken er nog twee molens in het dal te staan: de Oosterhofse molen (c), stroomafwaarts van de Cannenburgermolen, wordt genoemd in 1557. In dat jaar werd een stuw gebouwd bij de Rollekoortsmolen, waardoor een derde deel van het water over het dal heen werd geleid (dwarsverbinding I) naar een nieuwe beek, de Dorpsbeek, die deels in de zuidelijke helling van het dal werd gegraven. Aan deze beek werd de Dorpermolen (f) gebouwd. In de 17e eeuw werd dit bekensysteem sterk uitgebreid door een aantal nieuwe 'sprengen', gegraven bovenlopen die meestal eindigen in

Van water, en Beek
 Loopende op de Moer
 Van de Heeren van
 Cannenburg, en Dobbels

A. het Huys Cannenburg
 Zijn Greften en Gijvers.
 B. De Rode molen van de
 Cannenburg.
 C. De Coning molen van Slichter
 Cromber, de hoorste ande de
 Dobbelsbeek.
 D. De papieren molen van Jan Aert
 van de Rode molen, en Heer
 Brinck.
 E. Een vande Twee moolen op de
 R. Aerdre molen van de Twee molen
 de Rollecooten.
 Alle de A. Zijn bedijende de 1.
 van den wateren dat vande Drie molen
 twee genaamt Loopen maet op de
 molen van de Cannenburg
 en vande de Coning molen van

een ronde 'sprengkop' en die extra water uit de stuwwal aantappen. Steeds weer bood de aanleg van nieuwe, steeds hoger gelegen sprengen de mogelijkheid om weer nieuwe molens te bouwen. Door water anders tussen de beken te verdelen, werden nog meer molens mogelijk.

De Dorpsebeek werd in het begin van de 17e eeuw naar boven verlengd met de Geelmolenbeek, waarna er in de loop van de eeuw aan de verlengde beek maar liefst zeven nieuwe molens werden gebouwd. Omstreeks 1660 kreeg ook de beek boven de Rollekootsmolen een nieuwe bovenloop, de Hattemse Molenbeek ('het Hoge Water'), met drie molens. Een grote ingreep vond plaats tussen 1694 en 1698, toen een compleet nieuwe beek werd gegraven. Deze Nieuwe Beek liep onder de Geelmolenbeek door en werd langs de grote laan van de Cannenburg naar het oosten geleid. Tegelijk werd de bovenloop van de Rode Beek losgemaakt van de Hat-

Een 18e-eeuwse 'topologische' kaart van de beken en molens bij Vaassen.

temse Molenbeek en aan de Nieuwe Beek gekoppeld. Aan de laatste werden direct na de aanleg de molen 't Kraaiennest (g) en de Bloemkolksmolen (d) gebouwd. De kaart toont de samenvloeiing van deze beide bovenlopen. Later werd het schone water uit de bovenloop van de Nieuwe Beek door een houten schot gescheiden gehouden van het ijzerhoudende ('rode') water van de Rode Beek, waardoor beide beken pas bij 't Kraaiennest samenkwamen.

Het gevolg van deze ingreep was wel, dat de Hattemse Molenbeek, die een van haar bovenlopen kwijt raakte, minder water kreeg. Om dat te compenseren werd de zuidelijke beek aangepast. Stroomafwaarts van de Geelmolens (k, l) werd het water verdeeld, waardoor de Citadelmolen en de beide

Het aquaduct van de Geelmolenbeek, die hier over de Nieuwe Beek heen wordt geleid.

Het schot tussen de Rode Beek en de Nieuwe Beek.

Brinkermolens elk een derde deel kregen. Van de Citadelmolen (g) en de ene Brinkermolen (h) liep het water verder door de Dorpsebeek naar de Dorpermolen. Het water van de andere Brinkermolen (i) werd echter dwars over het dal heen en onder de Nieuwe Beek door geleid naar de Hattemse Molensbeek (dwarsverbinding II). In dezelfde periode werd nog een derde dwarsverbinding (III) aangelegd, die water van de Cannenburgermolen (B) naar de Nieuwe Beek bracht. Deze extra wateraanvoer bracht extra water naar de Bloemkolksmolen (D) en naar de vijvers en grachten van de Cannenburg.

In de 18e eeuw was al met al een buitengewoon complexe situatie ontstaan. De kaart, maar ook een 'kondschap' (verklaring) uit 1726 van een aantal oude bewoners van Vaassen over de oorsprong en de loop van de beekjes², maken duidelijk dat er problemen waren over waterrechten. Een deel van die conflicten had zeker te maken met de pogingen van de eigenaren van de Cannenburg, de familie Van Isendoorn à Blois, om meer greep te krijgen op de molens in de omgeving. Lage prijzen voor landbouwproducten dwongen landeigenaren in deze periode te zoeken naar alternatieve inkomstenbronnen. Voor de familie Van Isendoorn kwam daar nog bij dat ze het rooms-katholieke geloof aanhingen en daardoor uitgesloten waren van de ridderschap van de Veluwe en van (lucratieve) overheidsfuncties. Ze richtten zich geheel op de exploitatie van hun landgoed en kochten een voor een alle molens in het stroomgebied op (Verstegen, 1982).

Rond 1760 was alleen molen 'c', stroomafwaarts van de Cannenburgermolen, die door vererving tijdelijk in andere handen was gekomen, buiten hun greep. Deze molen was intussen in het begin van de 18e eeuw herbouwd als kopermolen (de Nieuwe

Kopermolen) en had daardoor een grote waterbehoefte. Toen de heer van de Cannenburg in 1759 zijn molenaars toestemming gaf om, op momenten waarop de Cannenburgermolen niet draaide, het water boven die molen op te stuwen en te leiden naar de kasteelvijvers en naar de Bloemkolksmolen (D), kwam de Nieuwe Kopermolen in de problemen. In het daaropvolgende proces werd de al vaker genoemde kaart weer gebruikt³. Het is in deze processtukken dat de kaart bewaard is gebleven. De bijgevoegde legenda bevat alleen de zaken die voor het tweede proces nodig waren; de meeste letters blijven in de legenda onverklaard. Dat wijst erop, dat de legenda rond 1760 aan de kaart is toegevoegd.

AN EARLY TOPOLOGICAL MAP OF A SYSTEM OF MILL-LEATS

An 18th century map provides a detailed description of a system of mill-leats west of the village of Vaassen (Gelderland). Development of this system started already during the 16th century. The growth of the paper-making industry in this region during the 17th century led to further development and to an extensive and complex system of artificial wells and water-courses.

NOTEN

- 1 RAG, Algemene kaartenverzameling, nr. 736.
- 2 RAG, Archief Cannenburg, inv. nr 470. Zie ook Terwel, 1995.
- 3 RAG, Hof Civiele Processen, inv. Nr 5861-6.

LITERATUUR

- HAGENS, H. (2000). Op kracht van stromend water; negen eeuwen watermolens op de Veluwe. Smit, Hengelo.
- TERWEL, W. (1995). Waterverdeling voor de Cannenburgerkorenmolens te Vaassen. De Wijerd 16, pp. 64-67.
- VERSTEGEN, S.W. (1982). De familie Van Isendoorn à Blois en de verpachting van de Vaassense watermolens. Bijdragen en Mededelingen Gelre 73, pp. 41-59.